

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 120–130
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 120–130
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.120-130>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:36(477.8)

© Лілія Дробіна* (Чернівці)

РАДЯНСЬКА ФІНАНСОВА «ДОПОМОГА» ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йдеться про надання державою матеріальної допомоги фронтовикам західних областей України після Другої світової війни і водночас введення неймовірно великих податків. Адже вирішення життєво важливих питань військовослужбовців відіграло значну політико-ідеологічну функцію і потребувало великих фінансових вкладень.

Наголошується, що проблема матеріального забезпечення та побутового влаштування значної категорії людей залишалась актуальною протягом довгих років. Адже при вкрай низькому рівні заробітної плати, споживання й незадовільних житлових умовах більшості населення, злидненному пенсійному забезпеченні, нееквівалентному затраченій праці розміру доходів усіх категорій працівників, офіційна оцінка «добробуту» населення вважалася високою.

Ключові слова: військовослужбовець, соціальне забезпечення, Друга світова війна, адаптація, матеріальні труднощі.

Liliia Drobina (Chernivtsi)

SOVIET FINANCIAL «AID» TO MILITARY PERSONNEL IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE AFTER WORLD WAR II

Abstract. The article deals with the provision of material aid by the state after World War II to the front-line soldiers of the western regions of Ukraine and at the same time the introduction of incredibly high taxes. To understand this society means in many ways to find approaches to solving modern problems. And although Soviet historiography presented this topic as a significant achievement, at present, all these «pluses» are perceived as components of the seizure of Ukrainian lands. The largest item of financial expenses was the payment of aid, and it was carried out at the expense of the republican budget on a monthly basis.

At the same time, under the guise of aid to the post-war economy, the Soviet government, by providing insignificant aid, subsequently formed a new source of its income. We speak about compulsory grocery deliveries and taxes. The main ones were introduced in the USSR in 1944: agricultural, military, single and small-family (for absence of children in the family). As a result of these innovations, the share of income from taxation of the population in the budget has almost tripled. However, in order to show the «advantages» of the Soviet way of life, a group of beneficiaries who were provided with benefits was also defined.

The next aid guaranteed by the government of the Ukrainian SSR was lending for household amenities. The difficult financial situation of families was found in all regions and most families were declared insolvent. It should not be forgotten, however, that a loan policy had been initiated. At first, the state pretended to provide financial aid, and soon unilaterally set the size of the loan in the national plan. For

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8598-4795

e-mail: lildrobina@gmail.com

those who worked, it was a monthly salary, which was deducted by shares on a monthly basis during the year. About the «voluntary» desire to give funds was written in the newspapers about loans. Annual loans, which were carried out by the state, did not contribute to the improvement of the material well-being of Ukrainians.

The patriotic heroics of the restoration era took over the problems of a particular person, was gradually accumulating in Ukrainian society in the late 1940s – early 1950s. After destroying and driving millions of people into the Gulag camps, Stalin forced the majority and workers to come to terms with a minimum of stability and prosperity.

Keywords: *military man, social security, World War II, adaptation, pecuniary burdens.*

Неоднозначним і суперечливим виявився в історії українського народу період після перемоги у Другій світовій війні. З одного боку, перемога породила серед українців оптимізм, віру в краще майбутнє, бажання швидше відновити зруйноване. Але водночас повоєнні роки стали завершальним етапом формування в країні сталінського абсолютизму, особливо в західних областях України. Для поширення свого впливу радянська влада використовували новостворені тут органи соціального забезпечення, в обов'язки яких входило не стільки надання матеріальної допомоги нужденним, скільки проведення агітації та формування точок впливу на місцеве населення. Новоприєднані області були місцем поширення активної боротьби загонів УПА проти радянської влади і це становило загрозу самій системі. Для залучення радянських партійних і військових діячів формувалася система пільг і спрощена система податків, надавалася матеріальна допомога.

Повоєнний період являє собою один з ключових етапів у розвитку радянської системи і суспільства, а взаємозв'язок людини, суспільства і влади – головну проблему радянської епохи. Зрозуміти це суспільство – означає багато в чому знайти підходи до розв'язання сучасних проблем. І тому **метою статті** є аналіз політики радянської влади в повоєнні роки у сфері фінансової допомоги військовослужбовцям і їхнім родинам. Адже тема повоєнного суспільства – одна з найпопулярніших у публіцистиці та історіографічних дослідженнях останніх років, що сприяє не тільки розумінню минулого, а й прогнозуванню майбутнього. **Актуальність зумовлена** і тим, що Україна переживає досить складні часи, воєнні дії в східних областях сьогодні знову порушили болюче питання долі військовослужбовців, які досить часто мають схожі проблеми – матеріальні, житлові, земельні, фінансові.

Про це почали багато писати вже в 90-ті роки ХХ ст., коли дозволили користуватися архівними документами¹. Питання повсякденного повоєнного життя фронтовиків висвітлювали як українські дослідники в монографіях «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки»², «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-х рр.)»³, окремих статтях⁴, так і російські⁵. І хоча цю тему радянська історіографія підносила як значне досягнення, та в сучасних умовах усі ці «плюси» сприймаються як складові загарбання українських земель.

Результати дослідження. Як відомо, значною групою людей у воєнний і післявоєнний час, яка потребувала допомоги в адаптації до нових умов життя, були особи, пов'язані прямо чи опосередковано з війною, – інваліди війни, військовослужбовці та їхні сім'ї. Вирішення їх життєво важливих питань відіграло значну політико-ідеологічну роль і потребувало великих фінансових вкладень.

Особливість соціальних програм, заснованих на принципі допомоги, – можливість людини, яка потрапила в скрутне становище і не в змозі самотійно з нього вийти, звернутись по допомогу до відповідних інстанцій і розраховувати на соціальний захист (соціальні виплати, соціальні послуги) в обсязі, достатньому для подолання проблем, що зумовили звернення по допомогу. Але проблема післявоєнного періоду полягала в тому, що до цієї категорії належало майже 90% населення. У відділі соцзабезу і держзабезпечення протягом 1945 р. надійшли численні прохання про надання матеріальної допомоги. Лише по Чернівецькій обл. – 22972 заяви⁶, по Тернопільській обл. було 141272 військовослужбовці, з них гостропотребуючі – 3315, сиріт – 1442, особи, в яких згоріли хати, – 2922⁷.

Найбільшою статтею фінансових видатків була виплата допомоги, яка здійснювалася за рахунок республіканського бюджету щомісячно. Основою для виплати був витяг з протоколу засідання комісії про її призначення. Для обліку цих виплат рай- і міськвідділи соцзабезу на кожного

одержувача відкривали особовий листок зазначеної форми, які реєстрували в особовому реєстрі і зберігали окремо від особових рахунків пенсіонерів⁸. Тобто соціальна допомога повинна була надаватись незалежно від віку, місця роботи, участі в трудовій діяльності або сплати страхових внесків, якщо статки сім'ї виявлялись незначними, і виражалась в наданні грошової допомоги іта пільг сім'ям, що виховували дітей; натуральній допомозі малозабезпеченим громадянам (забезпечення безплатними обідами, одягом і паливом, пільгами щодо оплати транспорту, житла тощо); звільненні від центральних податків; обслуговуванні пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацевдатних громадян у будинках-інтернатах. Можна сказати, що соціальна політика була орієнтована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного для виробництва.

Елементи соціальної допомоги ставали неодмінною частиною системи соціального захисту населення. Для їх впровадження необхідно було налагодити тісний контакт з місцевим населенням, для цього проводились подвірні обходи. Їм, безсумнівно, передували партійно-урядові розпорядження для поліпшення матеріальних умов життя населення, серед яких постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 06.07.1945 р. «Про хатній облік і виявлення матеріально-побутових потреб інвалідів Вітчизняної війни» та постанова від 10.11.1945 р. «Про заходи по наданню допомоги демобілізованим, сім'ям загиблих воїнів, інвалідам війни і сім'ям військовослужбовців»⁹, у яких вимагалось проведення подвірних обходів та індивідуальних бесід майже з кожною сім'єю.

В процесі їхньої роботи серед основних завдань були визначені такі питання: по-перше, мобілізація всіх засобів для створення позабюджетних коштів і позафондових натуральних ресурсів для надання практичної грошової допомоги та натуральної допомоги пенсіонерам і дітям-сиротам; по-друге, правильний і своєчасний розподіл асигнованих коштів між районними відділами, а також своєчасний контроль за правильним використанням відпущених їм коштів¹⁰.

Усі види допомоги умовно можна об'єднати в дві групи: матеріальне забезпечення і суспільні послуги. Радянські ідеологи вважали, що всі радянські люди повинні жити за принципами соціалізму – рівність в усьому. Тому матеріальну допомогу планувалось надавати громадянам в однакових (твердих) розмірах для задоволення матеріальних і культурно-побутових потреб, які склалися на даному етапі розвитку соціалістичного суспільства.

Сім'ї військовослужбовців, які перебували на фронтах, отримували допомогу, а ті, хто отримував повідомлення про смерть, переоформлялись на пенсію. При перевірці було виявлено випадки, коли сім'ї продовжували отримувати допомогу замість пенсії. Тільки протягом серпня-листопада 1947 р. по Ровенській обл. переоформились з допомоги на пенсію по знову отриманих повідомленнях 1264 сім'ї¹¹. В середньому на кожну подану заяву видано одноразової грошової допомоги інвалідам війни – 126 крб, інвалідам праці – 134, сім'ям військовослужбовців – 110 крб¹². Припиняли виплату допомоги при відсутності довідок встановленого зразка з військових частин, часто посмертно, і коли військовослужбовці направлялись одразу з армії на роботу в промислові підприємства. А відбувалось це часто примусово, і хоча родина тимчасово втрачала годувальника, радянська влада використовувала це як підставу для відмови у виплаті матеріальної допомоги.

Матеріальне становище населення західних областей було дуже складним, але як показують архівні документи, просити в радянській владі – означало визнати її, тому більшість не хотіли цього робити. Відповідно вже з 1947 р. почав набувати планомірного вирішення процес з'ясування долі родичів, бо багато жителів західних областей не користувалися пільгами як сім'ї загиблих воїнів. Так, в ряді районів Чернівецької обл. зареєстровані випадки, коли сім'ї військовослужбовців відмовлялись від отримання допомоги, а в «Кельменецькому р-ні Чернівецької обл. дружина військовослужбовця пропонувала інспектору райвідділу 3 тис. крб. тільки за те, щоб її позбавили допомоги. В Сторожинецькому р-ні цієї ж області виявлено 30 сімей військовослужбовців, які протягом 3 місяців свідомо приховували те, що ними отримані довідки з військової частини. І тільки після індивідуальної бесіди з кожним із них, вони дали згоду на отримання державної допомоги»¹³. Таку ситуацію селяни між собою характеризували словами: «Це не наша війна».

Іншою стороною програми подвірного обходу була необхідність перевірки нужденності заявника з метою підтвердження або спростування його права на отримання допомоги. Подвірні обходи вперше почали проводити в 1944 р. сільськими і міськими радами домоуправлінь і в більшості

випадків їх проводили учителі села. В результаті в Городенківському р-ні Станіславської обл. було виявлено 785 сімей військовослужбовців, які не стояли на обліку¹⁴. По Тернопільській обл. взято на облік 5144 сімей, розглянуто 2357 заяв¹⁵.

Питання покращення благополуччя сімей військовослужбовців систематично висвітлювались в районній і обласній пресі. В обласній газеті «Радянська Буковина» за 1945 р. опубліковано 118 різноманітних статей, присвячених наданню допомоги сім'ям військовослужбовців і дітям-сиротам¹⁶. Але в більшості випадків одноразові допомоги інвалідам війни, праці та військовослужбовцям видавалися без належного детального вивчення родинного та майнового стану заявників, а саме обстеження проводилося із затримкою до 3-х і більше місяців, а в окремих випадках і після обстеження проходило до 1-2 міс., клопотання про надання роботи розглядалося також з великим запізненням – до 3-4 місяців¹⁷.

Організаційні підвалини важливої галузі матеріально-побутового забезпечення уразливих соціальних груп населення системи соцзабезу формувалися впродовж усього періоду її становлення в західних областях України не як джерело підвищення матеріального достатку. Хоча суми і були порівняно значними, але їх не вистачало для створення відповідних матеріальних умов для всіх нужденних. Адже система не вирішувала всіх проблем, хоча поступово і набувала конкретного статусу суспільної цінності, особливо для тих категорій людей, які втратили працездатність, сподіваючись на допомогу. Зокрема, в основному допомоги передбачались для інвалідів війни, військовослужбовців та їхніх родин, а для інвалідів праці ніякі фонди не передбачались, крім хлібних карточок в містах (60 крб).

Для одноразової допомоги суми призначались різні: від мінімальної 350 крб до максимальної 2750 крб¹⁸, близько 500 крб. отримували сім'ї загиблих військовослужбовців¹⁹. Часто виплати допомоги приурочували до різних свят: до дня Жовтневої революції, річниці Червоної армії.

Для вирішення фінансових запитів виплати в 1945 р. становили значну суму для Станіславської області – 260 тис. крб допомоги²⁰, по Волинській обл. – 881 тис. крб²¹, хоча вже в 1950 р. – лише 400 тис. крб²². З кожним роком сума зменшувалась, бо, на думку чиновників, уже нормалізовано матеріальне становище заявників і допомоги вони не потребують.

Аналізуючи ті події, можна зробити висновок, що під прикриттям допомоги післявоєнній економіці радянська влада, надавши незначну допомогу, згодом сформуvala нове джерело своїх доходів. Мова йде про те, що на сільських трудівників накладались обов'язкові продуктові поставки і податки, що поряд із низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію стало одним із головних засобів викачування коштів із села. Радянські історики неодноразово наголошували, що з встановленням радянської влади було ліквідовано безземелля, безробіття, значно піднявся рівень заробітної плати, знижено ціни на товари масового вжитку, плату за комунальні послуги, зокрема квартплату, яка раніше забирала до третини заробітку²³. В той же час не вказувалося, що з 1928 до 1953 р. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися, тоді як ціни на промислову продукцію постійно зростали.

Основні податкові джерела наповнення бюджету СРСР ввели у 1944 р.: сільськогосподарський, військовий, з неодружених і малосімейних (за бездітність). Цей вид подушного (кріпацького) регулювання кількості населення закріпився на десятиліття. Податок на бездітність становив у 1944 р. по УРСР 150 крб в рік з колгоспників, при наявності 1 дитини – 50 крб, 2 – 25 крб, а з інших категорій населення відповідно 90, 30, 15. В результаті цих нововведень частка прибутків від оподаткування населення у бюджеті збільшилася з 5,2% у 1941 р. до 13,2% у 1945 р.²⁴.

Найважчим було виконання різноманітного роду обов'язкових поставок і податків, бо влада визначала завищені плани, часто не зважаючи на об'єктивні можливості господарства. Проте, щоб показати «переваги» радянського способу життя, з тих пір, коли були введені ці побори, виокремилась і група пільговиків, яким надавались певні пільги: їх або частково, або повністю звільняли від продподатку. Пільги надавались і в довоєнний час, але не такого масового характеру. Якщо в 1940 р. загальна сума фінансування на безплатні виплати і пільги з державних коштів становила 42 млрд крб і в середньому на душу населення припадало 220 крб, то в 1950 р. відповідно 122 млрд крб і 670 крб на одного²⁵. Але статистика не враховувала, що одні отримували 250 крб., а інші – до 1000 крб., і зрозуміло, що рівень достатку був також різним. При всьому бажанні зрівняти всіх так і не вдавалось.

Впродовж війни тричі запроваджувались додаткові пільги сім'ям військовослужбовців, які перебували на дійсній військовій службі, а в 1945 р. за постановами від 21.09.1945 р. звільнені й інваліди I і II груп та їхні сім'ї²⁶. РНК СРСР ухвалила постанову про збереження додаткових пільг для демобілізованих з Червоної армії і членів їхніх сімей у 1945 р. по всіх податках²⁷.

У Чернівецькій обл. по різних податках надано пільг за 1945 р. на суму 16,3 млн крб і різної допомоги та пенсії на 18 млн крб²⁸, з них інвалідам війни – 641 тис. крб і по обов'язкових держпоставках по культурах на 9425 ц²⁹. По Станіславській обл. у 1950 р. надано урядових пільг для інвалідів війни, сімей загиблих військовослужбовців і престарілих пенсіонерів 1594 господарствам, в т.ч.: по с/г податку – 1206, по с/г поставках – 932 і по квартплаті – 456 чол.³⁰

Безумовно, в практиці застосування законів про пільги було також багато порушень. Значна частина сімей військовослужбовців через незнання законів не користувались відповідними пільгами. Десятки мобілізованих офіцерів кожного дня оббивали пороги міського військкомату та інших установ міста, щоб з'ясувати, якими пільгами користуються вони по одержаних нагородах, але вичерпної відповіді не завжди могли одержати³¹. Місцеве керівництво не поспішало ділитися інформацією, маючи перед собою вказівки такого плану: «...не надавати пільги безпідставно, адже по державним пільгам інваліди війни звільнялися на сотні млн. крб., тисячі тонн сільськогосподарської продукції»³². Кожний із нижчої ланки влади вважав краще знизити число пільговиків. Тому-то, приміром, під час обласної перевірки в Чернівецькій обл. виявлено, що лише в Чернівецькому р-ні з 2300 сімей військовослужбовців пільгами по держпоставках користувалися тільки 676 сімей³³. А в пресі зазначалось, що Чернівецьким райфінвідділом звільнено в 1945 р. від податків 4795 сімей, а 2195 родин – від держпоставок³⁴.

Нелегким для селян був сільськогосподарський податок, який постійно зростав. Ним обкладались всі доходи особистого господарства колгоспників і одноосібників. Нараховувався за твердими ставками, диференційованими за областями і навіть окремими населеними пунктами залежно від середнього доходу особистого підсобного господарства в даній місцевості.

Збором податків займалися податкові інспектори і ревізори, штат яких постійно зростав. У їхні функції входив облік усіх джерел доходу сім'ї та організація своєчасного збору податків. Інститут податкових інспекторів і ревізорів був потужним важелем адміністративного й морально-психологічного тиску на селянство.

Податки на присадибну ділянку накладались відповідно до її розміру в цілому, а крім того, податок з кожного дерева, вулика пасіки, якщо вони були. У 1946 р. кожен селянський двір мав здати державі в середньому по 40 кг м'яса, навіть при відсутності худоби, 200 літрів молока (і це в той час, коли 43% колгоспників не мали корів), по 90 штук яєць, заплатити від 5 до 10 руб. за кожне плодове дерево на присадибній ділянці. 19 березня 1946 р. постановою Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічні норми поставок молока державі встановлювались у розмірі до 260 л з кожної корови колгоспника і до 300 л – з кожної корови, яка перебувала у власності одноосібника³⁵. Якщо поточного року селянин не все здав, то решта у вигляді «недоїмки» плюсувалось до плану на наступний рік. Інколи ці «недоїмки» набігали за 5-6 років, і селянин не мав змоги «розрахуватися» з державою. Тоді «уповноважені» держави конфіскували в селянина те, що в нього було (навіть корову) за податковий чи контракційний борг³⁶.

З 1945 р. перевірками постійно фіксувались допущені помилки і порушення закону про надання пільг, а саме, що деякі райони не надавали пільг повністю або частково, виявлено випадки неправильного обкладання хлібопоставками сімей військовослужбовців. У розгляд скарг, які зазвичай стосувались райуповноважених про неправильне надання ними пільг, втручались органи держзабезпечення, а іноді справа доходила до прокуратури. З подібних прикладів можна навести такі: в с. Суховерхів Кіцманського р-ну Чернівецької обл. з 15 перевірених господарств 11 було обкладено незаконно, в с. Кліводин з 11 – 6, в с. Раранче (нині – с. Рідківці) Садгірського р-ну з 32 – 18³⁷. В Долинському р-ні Станіславської обл. під час подвірного обходу по селах виявлено 104 сім'ї військовослужбовців, які були незаконно обкладені фінансовими і продуктовими податками³⁸.

Саме через інститут уповноважених здійснювалося державне керівництво колгоспами. Перед уповноваженими стояло конкретне і основне завдання: будь-якими шляхами й методами домогтися виконання планів хлібозаготівель. При цьому методи застосовувались будь-які, в тому числі й карально-репресивні. І хоча райуповноважених було чимало, зазвичай за кількістю сільрад, проте

вимагалось підключення до цієї роботи всіх працівників районних відділів. Часто формально-бюрократичний підхід до питання звільнення інвалідів війни I і II груп затягувався вимаганням зайвих довідок та документів.

Крім натурально-продуктових повинностей, українські колгоспники мали виконувати ще й грошові. Це були державні і місцеві податки, державні позики, інші платежі. Селяни платили сільськогосподарський податок, податок на коней одноосібних господарств, стягувалися загальні збори з усього населення країни, зокрема з холостяків, одиноких і малосімейних громадян. З 1942 до 1946 р. все населення СРСР залучалось до виплати військового податку, в основі якого також лежав принцип подушного обкладання. Відповідно до прийнятого у 1942 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцеві податки і збори, сільське населення залучалося до сплати земельної ренти, податку з будівель, з власників транспортних засобів, включаючи велосипеди, власників худоби, разових зборів на колгоспних ринках³⁹. Майже кожна сім'я в сільській місцевості виконувала так зване самообкладання, яке формально вважалося добровільним.

Державні плани хлібопоставок постійно зростали. А оскільки, на думку радянських функціонерів, через те, що більшість селян західноукраїнських областей не встигли приєднатися до колгоспної системи, то і хлібопоставки зривалися. В результаті, сім'ї, що підлягали 100% звільненню, обкладалися хлібопоставками з розрахунку більшої території землі, ніж було в наявності. Як, приміром, сім'я загиблого військовослужбовця Ф.П. Тулика, яка мала 3 малих дітей, землі 2,05 га, а хлібопоставку їй визначено з розрахунку 2,3 га. Аналогічні факти виявлені і в інших сільрадах Чернівецької області⁴⁰. Крім того, в ряді районів були встановлені факти нетерпимого ставлення до місцевих сімей військовослужбовців з боку окремих працівників району. Показовим був приклад по с. Слобода-Комарівці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: у незаконно обкладеної податком сім'ї загиблого військовослужбовця Ф.Гинчука було описано і конфісковано все майно, а дружину Ф.Гинчука агент уповнакомзагу О.Леонтьєв погрожував «згноїти в тюрмі». Траплялись випадки і фізичного насильства: в с. Малинці Хотинського р-ну цієї ж області уповноважений райкому партії П.Кілікашвілі при проведенні хлібозаготовок, викликаючи селян у сільраду, здійснював побиття і лаяв їх нецензурними словами⁴¹.

Хоча уряд УРСР звільнив від сільськогосподарського податку та від зборів на потреби житлово-і культурно-побутового будівництва ряд категорій селянських господарств, що становили близько 35%, в західних областях існувала величезна невідповідність між матеріально-технічною базою всієї радянської економіки і дрібноселянським виробництвом. Селяни працювали без вихідних увесь світловий день, їм заборонялося без дозволу виїжджати із сіл, вони не мали паспортів, їхні присадибні ділянки зменшували, обкладали надмірними податками, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо. Незважаючи на опір, 1,5 млн селянських господарств західних областей України у повоєнні роки було колективізовано, примусово утворено 7 тис. колгоспів. Після укрупнення їх стало понад 4 тис. Спротив колективізації, що продовжувався, було зламано лише на початку 50-х років.

Наступною допомогою, гарантованою з боку уряду УРСР, було кредитування для господарсько-побутового облаштування (індивідуальне житлове будівництво, капітальний ремонт будинків, придбання домашньої худоби). Найгострішим стояло питання кредитів на купівлю худоби, без якої селянство не бачило свого існування.

Розміри кредитування були досить значними і по СРСР складалі 265 млн крб в 1944 р.⁴². Незадовільність кредитування полягала в тому, що повернути кредит виявлялося справою значно важчою, ніж його взяти. Позика, метою якої було полегшити житлово-господарське облаштування, спровокувала загострення житлових та економічних негараздів і стала справжньою кабалою. Вже постанова № 1826 від 21.07.1945 р. декларувала: «Дозволити надавати відстрочки в погашенні кредиту терміном від 2 до 5 років, виданих на індивідуальне житлове будівництво, капітальний ремонт будинків, придбання домашньої худоби, господарське облаштування переселенців і зселення з хуторів таким категоріям: сім'ям військовослужбовців, які загинули на фронтах; інвалідам війни; позичальникам, які втратили все у зв'язку з війною; пенсіонерам, в яких сім'я загинула на фронті; сім'ям, які отримували допомогу від держави»⁴³. Складний матеріальний стан родин виявлявся в усіх областях при перевірці платоспроможності набувачів кредиту, і більшість родин були визнані неплатоспроможними.

При цьому не варто забувати, що з приходом радянської влади в західні області була започаткована політика позик. Держава спочатку робили вигляд, що надає фінансову допомогу, а незабаром в односторонньому порядку встановлювала розмір позики в загальнодержавному плані для області, району, міст і сіл. «Уповноважені» з району і сільрад під моральним тиском і погрозами примушували службовців, робітників і мешканців села підписуватися на ту чи іншу суму, визначену ними. Для тих, хто працював, як правило, вона становила місячну зарплату, яку частинами щомісячно відраховували впродовж року. Фактично вона нагадувала продрозкладку 1919-1920 рр., тільки в грошовому еквіваленті, і мала добровільно-примусовий характер. Починаючи з 1940 р. населення в обов'язковому порядку оформляло позичку. Не минуло це і важкий 1947 р. За даними ошадкаси і держкредиту по Україні на 10.05.1947 р. позика становила 99,3 млн крб (робітники «позичили» державі 70 млн крб, колгоспники – 29 млн крб)⁴⁴. Про «добровільне» бажання віддати кошти писалось в постійних рубриках газет про позички. Таким чином, щорічні позички, які здійснювалися державою, не сприяли покращенню матеріального благополуччя українців.

Висновки. Патріотична героїка відбудовчої доби заступила проблеми конкретної людини, які поступово нагромаджувалися в українському суспільстві кінця 1940-х – початку 1950-х рр. Органи соцзабезу, з одного боку, виконували роль надання конкретної соціальної допомоги, а з другого, були популяризаторами радянської влади, яка дбає про людину, віддану цій владі. Монопольне становище державної форми власності сприяло централізації соціального забезпечення. За цих умов швидке піднесення добробуту здійснити було неможливо.

Отже, проблема матеріального забезпечення та побутового влаштування значної категорії людей залишалась актуальною протягом довгих років. Адже при вкрай низькому рівні заробітної плати, споживання й незадовільних житлових умовах більшості населення, злидненню пенсійному забезпеченні, поширеному до того ж лише на меншість трударів, нееквівалентному затраченій праці розміру доходів усіх категорій працівників, офіційна оцінка «добробуту» населення вважалася високою. Знищивши згодом і загнавши в табори ГУТАБу мільйони людей, Й.Сталін змусив більшість трудівників примиритися з мінімумом стабільності й благополуччя.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.36 *Доповідні і зведені звіти про роботу НК СЗ і інструкції за 1945 р., арк. 15.*

² В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький, *Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки* [Stalinism in Ukraine: 1920s - 1930s], Київ, Либідь, 1991, 342 с.

³ В.Баран, *Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.)* [Ukraine in the System Crisis (1946-1980)], Київ, Альтернативи, 1999, 303 с.

⁴ О.Янковська, *Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945-1953 рр.)* [Everyday Life of the Citizens of the UkSSR as the Embodiment of State Policy (1945-1953)], in *Історія повсякденності: теорія і практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р., Переяслав-Хмельницький, 2010, С.176-178.*; В.Кононенко, *Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): атореф. дис. ... канд. істор. наук 07.00.01* [Socio-political sentiments and the moral condition of the population of Ukraine in the postwar period (1945-1953): dissertation abstract... Cand. of History Science 07.00.01], Київ, 2004, 22 с.; М.Герасимова, *Джерела з історії радянської повсякденності* [Sources from the History of Soviet Everyday Life], in *Історичні і політологічні дослідження*, Донецьк, Вид-во ДонНУ, 2007, № 1/2 (31/32), с. 293–298; Г.Гордієнко, *Недержавні форми підтримки інвалідів Вітчизняної війни в УРСР упродовж 1941–1950 рр.* [Non-State Forms of Support for Disabled Veterans of the Patriotic War in the Ukrainian SSR during 1941-1950], in *Київська старовина*, 2012, №3, с.60–68.

⁵ Є Зубкова, *Повоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945-1953 роки* [Post-War Soviet Society: Politics and Everyday Life. 1945-1953], Москва, РОССПЭН, 2000, 229 с.; В.Зима, *Повоєнне суспільство: голод і злочинність(1945-1946)* [Postwar Society: Famine and Crime (1945-1946)], in *Вітчизняна історія*, 1995, №5, с.45–59.

⁶ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р., арк.19.*

⁷ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р-1833 Виконком Тернопільської обласної ради депутатів трудящих, оп.2, спр.41 *Звіт про роботу облвідділу соцзабезпечення і побутового облаштування сімей військовослужбовців за 4-й квартал 1944 р. і 1 пол. 1945 р. (1945 р.)*, арк.4.

⁸ ДАЧО, ф. Р-717 Відділ соціального забезпечення Чернівецького міського виконавчого комітету (міськсозабез), оп.1, спр.2 *Наказ Президії Верховної Ради «Про порядок призначення і виплату допомоги сім'ям військовослужбовців у військовий час»*, арк.3.

⁹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.10 *Звіт по державному забезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців за 1945 р. (18.01.1946 р.)*, арк.1.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.256 *Звіти про роботу обласних, міських і районних відділів соціального забезпечення УРСР. Сталінського і Станіславського облсозабезів (1947 р.)*, арк.94.

¹¹ ЦДАВО України, ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.255 *Звіти про роботу обласних, міських і районних відділів соціального забезпечення УРСР. Полтавського, Ровенського, Кіровоградського і Харківського облсозабезів (1947 р.)*, арк.56.

¹² ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.92 *Довідка про роботу сектора працевлаштування за 1952 р. (17.01.1953 р. – 18.01.1953 р.)*, арк.6.

¹³ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.65.

¹⁴ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.10 *Звіт по державному забезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців за 1945 р. (18.01.1946 р.)*, арк.15.

¹⁵ ДАТО, ф. Р-1833 Виконком Тернопільської обласної ради депутатів трудящих, оп.2, спр.41 *Звіт про роботу облвідділу соцзабезпечення і побутового облаштування сімей військовослужбовців за 4-й квартал 1944 р. і 1 пол. 1945 р. (1945 р.)*, арк.2.

¹⁶ Радянська Буковина (Чернівці), 1945.

¹⁷ ДАЧО, ф. Р-717 Відділ соціального забезпечення Чернівецького міського виконавчого комітету (міськсозабез), оп.1, спр.30 *Річний звіт про виконання кошторису Чернівецького міського відділу соцзабезу за 1950 р.*, арк.6.

¹⁸ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.431 *Справа №3. Протоколи засідання Чернівецького виконавчого комітету за 1945 р.*, арк.32.

¹⁹ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.431 *Справа №3. Протоколи засідання Чернівецького виконавчого комітету за 1945 р.*, арк.255.

²⁰ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.3 *Довідки, докладні, тексти виступів зав. облсозабезом по соціальному забезпеченню трудящих за 1944, 1945, 1946 роки (20.11.1944 р. – 16.07.1946 р.)*, арк.37.

²¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-13 Волинський обласний відділ соціального забезпечення, оп.3, спр.14 *Річний звіт про діяльність за 1945 р.*, арк.2.

²² ДАВО, ф. Р-13 Волинський обласний відділ соціального забезпечення, оп.3, спр.38 *Звіт про роботу облвідділу по держзабезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців за 1946 р.*, арк.3-10.

²³ І.Кошарний, *У сузір'ї соціалістичної культури* [In the constellation of socialist culture], in *Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939-1958 pp.)*, Львів, Вища школа, 1975, с.16.

²⁴ І.Білас, *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* [Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917-1953: Socio-Political and Historical-Legal Analysis], Київ, Либідь-Військо України, Книга 2, 1994, с.364.

²⁵ С.Фігурнов, *Реальна заробітна плата і підйом матеріального благополуччя трудящих в СРСР* [Real Wages and Rise of Material Well-Being of Workers in the USSR], Москва, Вид-во соц.-екон.літ-ри, 1960, с.58.

²⁶ ДАЧО, ф. Р-15 Відділ соціального забезпечення Чернівецького обласного виконавчого комітету (облсозабез), оп.4, спр.1в *Стенограма обласної наради працівників соцзабезу і охорони здоров'я з питань працевлаштування, лікування і протезування інвалідів Великої Вітчизняної війни за 1946 р.*, арк.26.

²⁷ *Податкові пільги демобілізованим* [Tax Breaks for Demobilized Military], in *Вільна Україна (Львів)*, 1945, 5 серп.

²⁸ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.18.

²⁹ ДАЧО, ф. Р-15 Відділ соціального забезпечення Чернівецького обласного виконавчого комітету (облсоцзабез), оп.4, спр.1-в *Стенограма обласної наради працівників соцзабезу і охорони здоров'я з питань працевлаштування, лікування і протезування інвалідів Великої Вітчизняної війни за 1946 р.*, арк.2.

³⁰ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.54 *Звіт Станіславського обласного відділу соціального забезпечення про роботу органів соціального забезпечення за 1946-1950 рр.*, арк.5.

³¹ П.Петренко, *Краще обслуговувати демобілізованих* [Better Service to Demobilized Military] in Радянська Буковина (Чернівці), 1946, 27 лист.

³² ЦДАВО України, ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.31 *Тези доповіді Народного Комісара Соціального забезпечення тов. Муратова В.А. «Успіхи і недоліки в роботі органів соціального забезпечення УРСР» за 1945 р.*, арк.14.

³³ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.119.

³⁴ *Сокирянський відділ держзабезпечення надав допомогу* [The Sokyryany State Security Department Provided Assistance] in Радянська Буковина (Чернівці), 1945, 31 жовт.

³⁵ В.Даниленко, *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)], Кн. 1, ч. 1-2, Київ: Інститут історії України НАН України, 2010, с.11.

³⁶ П.Брицький, *Голодомори ХХ століття в Україні – непростимі злочини комуністичної влади* [Holodomors of the 20th century in Ukraine - Unforgivable Crimes of the Communist Government], in Національна книга пам'яті жертв голодоморів в Україні, Чернівці, с.48.

³⁷ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.18.

³⁸ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.10 *Звіт по державному забезпеченню і побутовому влаштуванню сімей військовослужбовців за 1945 р. (18.01.1946 р.)*, арк.29.

³⁹ В.Даниленко, *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)], с.11.

⁴⁰ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.118.

⁴¹ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.119.

⁴² *Кредити сільському населенню (ТАРС)* [Loans to Rural Population (TARS)] in Червоний прапор (Луцьк), 1945, 26 трав.

⁴³ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.4 *Постанова Ради народних комісарів СРСР №1826 від 21 липня 1945 р. «Про надання пільг індивідуальним позичальникам по зсудам сільгоспбанку і Центрбанку (18.08.1945 р.)»*, арк.1-2.

⁴⁴ *Почалась підписка на займ* [Loan Subscription Started] in Львівська правда (Львів), 1947, 8 трав.

References

1. V.Baran, *Ukraine v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980 rr.)* [Ukraine in the System Crisis (1946-1980)], Kyiv, Alternatyvy, 1999, 303 s.
2. I.Bilas, *Represyвно-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* [Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917-1953: Socio-Political and Historical-Legal Analysis], Kyiv, Lybid-Viisko Ukrainy, Knyha 2, 1994, 688 s.
3. P.Brytskyi, *Holodomory XX stolittia v Ukraini – neprostymi zlochynty komunistychnoi vlady* [Holodomors of the 20th century in Ukraine - Unforgivable Crimes of the Communist Government], in *Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoriv v Ukraini*, Chernivtsi, s.16-56.

4. V.Danylenko, H.Kasianov, S.Kulchytskyi, *Stalinizm na Ukraini: 20 – 30-ti roky* [Stalinism in Ukraine: 1920s - 1930s], Kyiv, Lybid, 1991, 342 s.
5. V.Danylenko, *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)], Kn. 1, ch. 1-2, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010, 351 s.
6. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali – DAVO), f. R-13 Volynskiyi oblasnyi viddil sotsialnoho zabezpechennia, op.3, spr.14 Richnyi zvit pro diialnist za 1945 r., 54 ark.
7. DAVO, f. R-13 Volynskiyi oblasnyi viddil sotsialnoho zabezpechennia, op.3, spr.38 Zvit pro robotu oblvidilu po derzhzabezpechenniu i pobutovomu oblashtuvanniu simej viiskovosluzhbovtiv za 1946 r., 14 ark.
8. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (dali – DAIFO), f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.3 Dovidky, dokladni, teksty vystupiv zav. oblsobezom po sotsialnomu zabezpechenniu trudiashchykh za 1944, 1945, 1946 roky (20.11.1944 r. – 16.07.1946 r.), 301 ark.
9. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.4 Postanova Rady narodnykh komisariv SRSR №1826 vid 21 lypnia 1945 r. «Pro nadannia pilh individualnym pozychalnykam po zsudam silhospbanku i Tsentrbanku (18.08.1945 r.)», 18 ark.
10. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.10 Zvit po derzhavnomu zabezpechenniu i pobutovomu oblashtuvanniu simej viiskovosluzhbovtiv za 1945 r. (18.01.1946 r.), 30 ark.
11. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.54 Zvit Stanislavskoho oblasnoho viddilu sotsialnoho zabezpechennia pro robotu orhaniv sotsialnoho zabezpechennia za 1946-1950 rr., 31 ark.
12. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.92 Dovidka pro robotu sektora pratsevashtuvannia za 1952 r. (17.01.1953 r. – 18.01.1953 r.), 18 ark.
13. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (dali – DATO), f. R-1833 Vykonkom Ternopilskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.2, spr.41 Zvit pro robotu oblvidilu sotszabezpechennia i pobutovoho oblashtuvannia simej viiskovosluzhbovtiv za 4-y kvartal 1944 r. i 1 pol. 1945 r. (1945 r.), 5 ark.
14. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (dali – DACHO), f. R-3 Vykonavchyi komitet Chernivetskoï oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh, op.2, spr.431 *Sprava №3. Protokoly zasidannia Chernivetskoho vykonavchoho komitetu za 1945 r.*, 291 ark.
15. DACHO, f. R-3 Vykonavchyi komitet Chernivetskoï oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh, op.2, spr.784 *Sprava №14. Zvit pro pidsumky roboty viddiliv po derzhavnomu zabezpechenniu i pobutovomu vlashtuvanni simej viiskovosluzhbovtiv Chernivetskoï obl. za 1945 r.*, 163 ark.
16. DACHO, f. R-15 Viddil sotsialnoho zabezpechennia Chernivetskoho oblasnoho vykonavchoho komitetu (oblsotszabez), op.4, spr.1-v Stenohrama oblasnoi narady pratsivnykiv sotszabezuv i okhorony zdorovia z pytan pratsevashtuvannia, likuvannia i protezuvannia invalidiv Velykoï Vitchyznianoï viiny za 1946 r., 64 ark.
17. DACHO, f. R-717 Viddil sotsialnoho zabezpechennia Chernivetskoho miskoho vykonavchoho komitetu (miskotszabez), op.1, spr.2 Nakaz Prezydii Verkhovnoï Rady «Pro poriadok pryznachennia i vyplatu dopomohy simiam viiskovosluzhbovtiv u viiskovyi chas», 64 ark.
18. DACHO, f. R-717 Viddil sotsialnoho zabezpechennia Chernivetskoho miskoho vykonavchoho komitetu (miskotszabez), op.1, spr.30 Richnyi zvit pro vykonannia koshtorysu Chernivetskoho miskoho viddilu sotszabezuv za 1950 r., 13 ark.
19. S.Fihurnov, *Realna zarobitna plata i pidiom materialnoho blahopoluchchia trudiashchykh v SRSR* [Real Wages and Rise of Material Well-Being of Workers in the USSR], Moskva, Vyd-vo sots.-ekon.lit-ry, 1960, 200 s.
20. M.Herasymova, *Dzherela z istorii radianskoï povsiakdennosti* [Sources from the History of Soviet Everyday Life], in *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, Donetsk, Vyd-vo DonNU, 2007, № 1/2 (31/32), s. 293–298.
21. H.Hordiienko, *Nederzhavni formy pidtrymky invalidiv Vitchyznianoï viiny v URSR uprodovzh 1941–1950 rr.* [Non-State Forms of Support for Disabled Veterans of the Patriotic War in the Ukrainian SSR during 1941–1950], in *Kyivska starovyna*, 2012, №3, s.60–68.
22. O.Iankovska, *Povsiakdenne zhyttia hromadian URSR yak vtillennia polityky derzhavy (1945-1953 rr.)* [Everyday Life of the Citizens of the UkSSR as the Embodiment of State Policy (1945-1953)], in *Istoriia povsiakdennosti: teoriia i praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf., Pereiaslav-Khmelnyskyi, 14-15 travnia 2010 r.*, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2010, S.176-178.

23. V.Kononenko, *Suspilno-politychni nastroi ta moralnyi stan naselennia Ukrainy v povoiennyi period (1945-1953 rr.): atoref. dys. ... kand. istor. nauk 07.00.01 [Socio-political sentiments and the moral condition of the population of Ukraine in the postwar period (1945-1953): dissertation abstract... Cand. of History Science 07.00.01]*, Kyiv, 2004, 22 s.
24. I.Kosharnyi, *U suziri sotsialistychnoi kultury [In the constellation of socialist culture]*, in *Kulturne budivnytstvo u vozziednanykh oblastiakh Ukrainskoi RSR (1939-1958 rr.)*, Lviv, Vyscha shkola, 1975, 240 s.
25. *Kredyty silskomu naselenniu (TARS) [Loans to Rural Population (TARS)]* in *Chervonyi prapor (Lutsk)*, 1945, 26 trav.
26. P.Petrenko, *Krashche obsluhovuvaty demobilizovanykh [Better Service to Demobilized Military]* in *Radianska Bukovyna (Chernivtsi)*, 1946, 27 lyst.
27. *Podatkovi pilhy demobilizovanykh [Tax Breaks for Demobilized Military]*, in *Vilna Ukraina (Lviv)*, 1945, 5 serp.
28. *Pochalas pidpyska na zaim [Loan Subscription Started]* in *Lvivska pravda (Lviv)*, 1947, 8 trav.
29. *Sokyrianskyi viddil derzhzabezpechennia nadav dopomohu [The Sokyryany State Security Department Provided Assistance]* in *Radianska Bukovyna (Chernivtsi)*, 1945, 31 zhovt.
30. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy), f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.31 Tezy dopovidi Narodnoho Komisara Sotsialnoho zabezpechennia tov. Muratova V.A. «Uspikhy i nedoliky v roboti orhaniv sotsialnoho zabezpechennia URSR» za 1945 r., 47 ark.*
31. *TsDAVO Ukrainy, f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.36 Dopovidni i zvedeni zvity pro robotu NK SZ i instruktsii za 1945 r., 36 ark.*
32. *TsDAVO Ukrainy, f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.255 Zvity pro robotu oblasnykh, miskykh i raionnykh viddiliv sotsialnoho zabezpechennia URSR. Poltavskoho, Rovenskoho, Kirovohradskoho i Kharkivskoho oblsozbeziv (1947 r.), 159 ark.*
33. *TsDAVO Ukrainy, f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.256 Zvity pro robotu oblasnykh, miskykh i raionnykh viddiliv sotsialnoho zabezpechennia URSR. Stalinskoho i Stanislavskoho oblsozbeziv (1947 r.), 121 ark.*
34. Ie Zubkova, *Povoienne radianske suspilstvo: polityka i povsiakdennist. 1945-1953 roky [Post-War Soviet Society: Politics and Everyday Life. 1945-1953]*, Moskva, ROSSPEN, 2000, 229 s.
35. V.Zyma, *Povoienne suspilstvo: holod i zlochynnist(1945-1946) [Postwar Society: Famine and Crime (1945-1946)]*, in *Vitchyzniana istoriia*, 1995, №5, s.45–59.